DOI: https://doi.org/10.32589/2311-0821.2.2019.192100

УДК 811.161.2 + 81?27

ВІКОВІ ТА ПОКОЛІННЄВІ ВІДМІННОСТІ В СТАВЛЕННІ ДО МОВИ В СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ: УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

ФУДЕРЕР Т. О.

доктор філологічних наук, асоційований професор
Загребський університет
tetyana.fuderer.tf@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3288-909X

У статті проаналізовано підходи українських мовознавців до вивчення мовної ситуації та особливостей функціонування української мови за віковим параметром, зокрема у зв'язку з віковими особливостями побутування соціально зумовлених варіантів мови (міського сленгу, молодіжного жаргону, молодіжного повсякденного мовлення, мовлення школярів), поколіннєвими відмінностями вживання мови в родинній комунікації, поширеністю мішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою "суржик", домінантних мовних практик у різних вікових групах тощо. Обгрунтовано доречність розмежування понять "вікові" та "поколіннєві" відмінності в мові. Зроблено висновок про потребу розширення емпіричної бази соціолінгвістичних даних за ознакою віку. Простежено напрями та можливості залучення когортного та ретроспективно-біографічного методів аналізу соціальних явищ у дослідженнях фактів побутування мов в Україні.

***Ключові слова*:** соціолінгвістика, мовна ситуація, ставлення до мови, мовна свідомість, соціолект, суржик, мовна політика.

AGE AND GENERATIONAL DIFFERENCES IN USING THE LANGUAGE IN THE SOCIOLINGUISTIC TRADITION: UKRAINIAN PERSPECTIVE

FUDERER Tetiana Oleksandrivna
Doctor of Sciences (Philology), Associate Professor
University of Zagreb
tetyana.fuderer.tf@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3288-909X

***Introduction*.** In sociolinguistics, age is a linguistically relevant biosocial parameter regarding the fact that the representatives of different groups use language means in various ways; they are characterized by unequal attitudes in the assesment of language facts. Therefore, the age range in a sociolinguistic analysis is the one that enables the process of language changes and language development to be recorded, which needs to serve as the basis in the formation of the language state policy.

***Purpose*.** The paper aims to make the sociolinguistic analysis of differences in using the language means by representatives of different age groups in Ukrainian perspective.

***Methods*.** The investigation is grounded on the methods of sociolinguistic analysis as well as empirical studies of functioning the language in Ukraine through the period of 2000 taking into consideration the groups of people of different age.

***Results*.** Age differences have been the subject of interest with regard to the language activity of an individual during different life stages. Most studies have been dedicated to the early periods of the language development. The age of a speaker serves as the parameter feature in the works that focus on the analysis of the language of the youth. At the same time, there are no studies in the Ukrainian philology that deal with the speech features of the elderly people, which reduces the objectivity of the conclusions on the position of the Ukrainian language,

since the fact that the objective data about its function in one of the biggest social groups have been neglected. In order to form an effective language policy, the attempt to examine the relationship of the language preferences and civilization choice of the Ukrainians is found to be promising, as well as the assesment of potential state measures in the area of language policy on the value understandings of different generation representatives.

***Conclusion*.** The study of age and generational differences in using the language based on the language identity, for example on the features of the language and speech, on the language behaviour, which is especially seen in relation to the language or in the subjective assesment of language facts. By examining the attitudes to the language/languages of the representatives of different generations, and by finding out the patterns, which these differences have been determined by, a new perspective of predicting the direction of development the language situations has been outlined, as well as the formation of effective mechanisms of their modeling.

***Key words*:** sociolinguistics, language situation, attitude towards language, language awareness, sociolect, surħyk, language policy

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв'язання. Загальновідомо, що вік у соціолінгвістиці є лінгвістично значущим біосоціальним параметром, оскільки представники різних поколінь по-різному використовують засоби мови, для них характерні неоднакові настанови в оцінці мовних фактів (Беликов, Крысин, 2001, с. 220). Будь-яка соціолінгвістична анкета на початку містить запитання, що з'ясовують соціально-демографічні та біографічні відомості про інформантів, зокрема і їхній вік (Шумарова, Мовжалей, 1995, с. 62). Емпіричні дані дають підстави вважати вік мовців екзогенним соціальним фактором, що впливає на мовну поведінку індивідів, зокрема білінгвів (Бурда, 2002, с. 9). Саме віковий зріз соціолінгвістичного аналізу, на думку М. Б. Вахтіна, Є. В. Головка (2004), дає змогу зафіксувати процес мовних змін і мовного розвитку, пов'язати його із соціальними зсувами, адже кожне наступне покоління, отримуючи від батьків мову в одній формі, передає її у спадок своїм дітям дещо зміненою (с. 78). Ці зміни узвичаєно називати поколіннєвими. Л. О. Ставицька вважає (2002), що "можна говорити про мову покоління, історично закріплену в певній національній мові" (с. 213). Водночас дослідники наголошують на нетотожності понять "вікові" та "поколіннєві" відмінності в мові. Крізь призму цього припущення І. Л. Гарбар (2009), узагальнюючи напрацювання психолінгвістів у російському мовознавстві, наголошує, що тільки на кінець першого десятиліття XXI ст., коли після перших масштабних асоціативних експериментів минув період часу, співмірний із часовою різницею між двома поколіннями, стало можливим порівняння асоціацій інформантів не лише різного віку, а й таких, що належать до різних поколінь.

Аналіз наукової літератури дає підстави констатувати, що в українському мовознавстві емпіричних даних для подібних узагальнень не зібрано, що пояснює й те, чому не з'явилися праці, у яких окреслено мовні портрети поколінь. Водночас результати моніторингових досліджень, проведених Інститутом соціології НАНУ, спонукають до висновку, що поширення українськомовних практик за роки незалежності не відбулося, а міжрегіональна диференціація мовних практик у сім'ях не тільки не зменшилася, а й дещо зросла (Вишняк, 2009, с. 54 – 55), тож сподівання на автоматичне відродження українськомовного спілкування в результаті створення незалежної держави не мають, на думку соціологів, достатніх передумов (Вишняк, 2009, с. 61). "Процеси деукраїнізації і русифікації мовних практик не змогли зупинити ані проголошення української мови єдиною державною в "Законі про мову" Української РСР та Конституції України, ані українізація освітньої й телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови", – пише О. І. Вишняк, вбачаючи причини цього в неефективній мовній політиці держави. Утім, очевидно, що для випрацювання ефективної мовної політики, варто знати механізми збереження й відтворення мовних практик, зокрема родинних, тож

дослідження функціонування мови в різних вікових і поколіннєвих групах як ніколи на часі. Із цієї причини доречно проаналізувати напрацювання соціологів і соціолінгвістів в окресленій царині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поглиблення досліджень функціонування мови у віковому та поколіннєвому аспектах передбачає залучення напрацювань соціології, застосування в соціолінгвістичних студіях методів та прийомів когортного аналізу.

Уведення в науковий обіг поняття "покоління" пов'язане з розгортанням досліджень соціуму крізь призму вікової стратифікації. Наукової значущості проблема поколінь, зауважують соціологи, уперше набула в період Нового часу, коли темпи соціальних змін стали причиною того, що кожне нове покоління виявлялося несхожим на всі інші. Згідно з міжнародними дослідженнями суб'єктивної мобільності, тобто уявлень індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості в дорослому віці відрізняються від статусу їхніх батьків, сприйняття сьогодні власної статусної належності як вищої, ніж у батьків, притаманне мешканцям Китаю, а далі зі значним відривом – Кіпру, Португалії, Польщі; найнижче середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності характерне для Японії (Оксамитна, Стукало, 2013, с. 198). Важливо наголосити, що ці показники вимірюють саме на підставі порівняння статусу представників різних поколінь. Тому для аналізу надаються відповіді тих респондентів, яким на момент заповнення анкети виповнилося не менше 35 років, адже учасники опитування мають порівняти свій статус зі статусом своїх батьків, коли тим було 35 – 40 років.

Теоретичних підходів розпрацювання категорії "покоління" торкалися О. Конт, Ж. Дромель, Дж. Мілль, О. Лоренц, В. Дільтей, Е. Еріксон, К. Мангейм, М. Мид, Т. Парсонс, Х. Ортега-і-Гассет та інші авторитетні дослідники, чиї праці вважають класикою соціальної філософії та соціології. Природно, що в соціально-філософському контексті категорія "покоління" мала різні трактування, які загалом можна звести до чотирьох підходів: 1) біолого-генетичне, або демографічне, розуміння, що полягає в поділі вікових поколінь батьків і дітей як деякої константи, що не залежить від стану суспільства; 2) позитивістсько-натуралістичне визначення покоління як просторово-хронологічної спільності, де певні вікові групи розглядають у контексті їхньої просторової і тимчасової локалізації; 3) романтико-гуманітарне, або культурно-історичне, бачення покоління як ідейно-духовної спільності, що ґрунтується на культурі народу і його цінностях; представники цього напряму переконані, що покоління формуються зі швидкістю, яка відповідає швидкості соціальних змін, а кількісний вимір тривалості існування поколінь визначають як середню вікову різницю між батьками та дітьми; 4) історико-політичне трактування покоління, що передбачає розгляд поколінь як тимчасових або панівних на окремому історичному відрізку спільнот (Онищенко, 2014, с. 60 – 63). Узагальнюючи різні трактування сутності поняття "покоління" в соціології, А. С. Онищенко (2014) наводить як найбільш прийнятне таке визначення: "Покоління – це об'єктивно сформована соціально-демографічна та культурно-історична спільність людей, об'єднаних кордонами віку і загальними умовами формування та функціонування в конкретно-історичний період часу. Поколінню притаманні типові антропогенні, соціально-психологічні, ідейно-моральні та етнокультурні характеристики, подібні духовні цінності, соціальний досвід та стиль життя" (с. 60 – 63). В. А. Бойко (2014) резюмує, що поколінням можна назвати групу людей, соціалізація яких відбувалася за однакових умов, під впливом однакових суспільних відносин, а вікова мінливість індивідів того самого хронологічного віку, що належать до різних поколінь, зумовлена соціально-історичними, а не біологічними чинниками (с. 159).

У мовній картині світу покоління – це спільність членів якогось суспільства за часом народження. У зв'язку з цим соціологи констатують, що поняття "покоління" – загальнопоширена аналітична категорія мови повсякденності, белетристики та ЗМІ, яка в науковому теоретизуванні поки що посідає маргінальне місце.

Про те, наскільки важливим є віковий параметр аналізу стану суспільства, свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАНУ. Приміром, аналізуючи динаміку усвідомлення соціальних трансформацій у посттоталітарний період, соціологи наголошують на різних оцінках саме у вікових групах. В опитуванні 2003 р. подібні в більшості позицій оцінки того, наскільки змінилося життя в незалежній Україні порівняно з радянським періодом, відрізнялися лише щодо оцінки правил досягнення успіху. Істотними такі зміни вважав майже кожен третій респондент віком до 30 років і майже кожен п'ятий серед тих, кому було понад 55 років, що загалом підтверджувало кращу адаптованість і пристосованість до змін молодшої вікової групи. Результати дослідження давали підстави для висновку, що "образ теперішнього" формувався в усіх учасників опитування порівняно з "образом минулого". Опитування 2013 р. засвідчило неоднозначність відмінностей між віковими групами. Як резюмує О. Г. Злобіна (2013), у нормативному плані сприйняття соціальної реальності залишилося досить подібним. Правила, вимоги, можливості, та й самих людей всі учасники опитування сприймають як даність, що відрізняється від попередніх часів. Водночас соціокультурний складник змін оцінюють по-різному. Для старших вікових груп відмінності є значно виразнішими, що свідчить про усвідомлене протиставлення образів "минулого" і "теперішнього". А от для тих, кому ще немає 30 років і хто фактично цілком соціалізований у суспільстві часів незалежності, образ "минулого" не спирається на власні переживання і спогади, а отже, втрачає актуальність як точка відліку для порівняння. Це підтверджує і досить велика частка в молодшій віковій групі тих, хто вагається з відповіддю. Соціологи констатують, що загалом для старших вікових груп образ колишнього суспільства стає дедалі віддаленішим від образу суспільства теперішнього, яке сприймається як "нова реальність", що, можливо, і гірша за попередню, але вже відірвана від неї у свідомості людей. Натомість молодші вікові групи стають дедалі придатнішими для маніпулювання за допомогою міфологізації минулого. Проте можливості такого маніпулювання обмежуються реальним зануренням молоді в сучасність. На цій підставі О. Г. Злобіна (2013) прогнозує, що "за наявності можливостей для самореалізації та більш-менш позитивних життєвих перспектив розрив із минулим зростатиме і зменшуватиметься в усіх вікових групах, за умов же погіршення життєвої ситуації міф ідеального минулого має певні шанси на поширення в масовій свідомості" (с. 273 –275).

Системно аналізує соціальні процеси крізь призму вікового параметру в такій специфічній соціальній сфері, як мовна ситуація, О. І. Вишняк (2009). Обґрунтовуючи методику дослідження мовної ситуації в Україні, дослідник розкриває переваги й недоліки когортного методу, який, за його твердженням, став найпоширенішим у соціальних науках через можливість зафіксувати стан розвитку соціальних явищ у кількох інтервалах історичного часу (с. 28). Найістотнішими вадами когортного аналізу мовної ситуації О. І. Вишняк уважає, зокрема, те, що на відміну від демографічних досліджень, де порівнюються дані стосовно щорічних вікових груп, у соціологічних дослідженнях можливо порівнювати дані стосовно мовних практик тільки у плані узагальнення десятирічних чи двадцятирічних вікових груп. Окрім того, порівняння мовних практик громадян різних вікових груп (когорт) не зовсім коректне, оскільки старші вікові групи через смертність репрезентовані меншою кількістю громадян, ніж молодші. Некоректність порівняння даних про мовні практики різних вікових груп зумовлена ще й тим, що частина громадян старшого віку впродовж свого життя могла змінити мову спілкування з різних причин. Саме тому дослідник пропонує доповнювати когортний аналіз динаміки мовних практик ретроспективно-біографічним аналізом (Вишняк, 2009, с. 29 – 31). У своєму дослідженні соціолог застосовує ретроспективно-біографічний метод для отримання інформації за трьома показниками, а саме: 1) мова спілкування в батьківській сім'ї; 2) мова навчання в загальноосвітніх школах; 3) мова навчання у вищих і середніх спеціальних закладах (тих, хто в них навчався).

Виклад основного матеріалу дослідження. Вікові відмінності привертають увагу соціо- та психолінгвістів у зв'язку з особливостями мовної (мовленнєвої) діяльності особистості на різних етапах життя.

Мовлення дітей досліджують здебільшого у зв'язку з аналізом механізмів оволодіння мовою. У психолінгвістиці склався окремий напрям досліджень, відомий як лінгвістика дитячого мовлення, або онтолінгвістика. Мову дітей вивчають сьогодні в межах різних лінгвістичних напрямів, підходів та концепцій, що й зумовлює розмаїття шкіл з дослідження мовних явищ, які яскраво виявляються в процесі онтогенезу. Найбільше студій присвячено раннім періодам мовного розвитку. Класикою психолінгвістики з цієї проблематики стали праці Л. С. Виготського, О. М. Гвоздьова, О. О. Леонтьєва. У сучасному мовознавстві концепції згаданих учених розвивають та поглиблюють О. Д. Божович, І. Н. Горєлов, О. А. Земська, О. І. Ісеніна, О. С. Кубрякова, Н. І. Лепська, В. К. Харченко, С. Н. Цейтлін, А. М. Шахнарович та ін. В українській лінгвістиці до проблеми мовного розвитку дітей дошкільного віку зверталися О. Ю. Моісеєнко, О. О. Рульова, О. С. Снітко, І. В. Сухан, прагнучи поєднати досвід вітчизняної психолінгвістики та зарубіжних шкіл, що спеціалізуються на соціолінгвістичному аналізі дитячого мовлення (Е. Сноу, Ш. Ферґюсон), а також на дослідженнях у межах етнолінгвістики (Е. Очс, Б. Б. Чіффелін, С. Ервін-Тріпп) та когнітивістики (Ф. Кордьє).

Як слушно зауважує О. Ю. Моісеєнко (1999), узагальнючи здобутки сучасної психолінгвістики з окресленої проблематики, "дослідження мовлення дітей викликають значний інтерес ще й тому, що розширюють наші уявлення не тільки про оволодіння мовою, але також про саму мову, про її функціонування в мовленнєвій діяльності, не тільки про становлення пізнавальних та інших психологічних процесів, але і про їх побудову, розширюють наші знання про людину взагалі" (с. 1).

Мову середнього покоління вважають немаркованою, тому в аспекті вікового параметру її зазвичай не розглядають. Крім того, вона є настільки диференційованою за різними соціально зумовленими параметрами, що дослідження її тільки за параметром віку видається малорезультативним і штучно обмеженим (Крючкова, 2016, с. 111 – 113). Водночас дослідники мови у функціональному аспекті вважають вік мовців обов'язковою параметральною ознакою. Приміром, С. А. Мартос у низці публікацій, присвячених аналізові мови міста, наголошує, що конфігурація її компонентів зумовлена соціальною диференціацією міського населення "за віковими, професійними, корпоративними (груповими), сімейними (а можливо, і конфесійними) відмінностями" (2006, с. 170).

Вік мовців слугує параметральною ознакою в працях, присвячених аналізові мови молоді, зокрема в студіях, спрямованих на пошук відповідей на запитання про формування та функціонування молодіжного жаргону. Слушними у зв'язку з цим видаються міркування Л. О. Ставицької, яка наголошувала (2005), що "сленґова лексика має так званий віковий ценз" (с. 162). Засвоєння жаргонних систем, пише дослідниця, відбувається в тому віці, "коли людина здатна свідомо регулювати власну диглосію (поліглосію), перемикання коду, а також усвідомлювати приналежність до певної референтної групи з її соціально-мовним протиставленням іншим групам або соціуму в цілому. Іншими словами, жарґон корелює із мовною нормою, набутою у свідомому віці й пов'язаною із входженням до певної соціальної корпорації, до якої не можна належати від самого народження" (с. 163).

Дедалі більше уваги психологи та психолінгвісти приділяють дослідженню мовної поведінки людей похилого віку, адже якщо прийняти як постулат думку про те, що соціальне буття комунікантів зрештою детермінує і їхнє мовлення як в онтологічному, так і в генетичному плані (Тарасов, 1974, с. 255), то варто погодитися, що особливості мовної поведінки літніх людей так само закорінене в житті соціуму. І тут ідеться не тільки про лексичний склад, а й про відданість певним мовним засобам, тактику мовної поведінки, що, зокрема, виявила Л. Костенко на прикладі родинної комунікації героя-оповідача в романі "Записки українського

самашедшого", пор.: 1) *"Святвечір ми посиділи тихо, після першої зірки. Теща зварила кутю з товченої пшениці, узвар. Ми з малим натерли маку її раритетним макогоном. Було дванадцять страв, рахуючи з кетчупом і гірчицею. Теща засвітила свічку в хлібині, обкурила квартиру пахучими травами, ще своїми, з Полісся, і погукала з балкона: "Всі душі нашого роду, йдіть з нами кутю їсти!". Я увімкнув магнітофон, і прийшла моя мати, і заколядувала нам своїм оксамитовим голосом";* 2) *"От хто у нас нормальний, так це теща.*

– Що ви лущите ці пігулки, як суху квасолю? – гримає вона. – Хіба це ліки? Крейда на язиці. – Повикидала антибіотики і всілякі імпортні панацеї, заварює чай з калиною. Запарила соснових бруньок з шалфеєм. Звіробій, журавлина, липовий цвіт – у неї є все од всього. Ще б гарячого молока з медом. А головне часник – він помічний навіть проти упирів.

Сніг іде, кості ломить, вона таємно від нас постогнує. – Ви б лягли, мамо, – каже дружина. – Е, дитино, – каже вона, – якщо я ляжу, то вже не стану"; 3) *"– Не буде Галя, буде другая, – сказала теща, кидаючи в каструлю лавровий лист";* 4) *"От уже й середина лютого. Стрітення. – Зима з весною стрічається, – каже теща. – Хоч на день, щоб півень встиг з калюжки напитися.*

Але ж півень у неї тільки вишитий на її поліському рушнику"; 5) *"Хранителька нашого домашнього вогнища – теща. Плита у нас електрична, дві конфорки несправні, а теща пече і смажить млинці, деруни й налисники, на те ж воно й свято Масниці. – Спочиньте, мамо, – каже дружина. – Куди там, ліпить вареники, всілякі вертутики й кнедлики. Миски у неї полив'яні, ложки й товкачики дерев'яні, дивно все те виглядає серед наших міських начинь – іспанської каструлі, яку ми звемо "хабанерою", і чайника зі свистком, на такі перейшов колись військовий завод по конверсії. А то все вона привезла зі своєї поліської хати. І старовинну іконку Божої Матері, яку нема де приткнути у нашому інтер'єрі. Вона стоїть на холодильнику і час від часу, коли він починає гурчати, здригається разом з ним.*

А вранці в неділю теща вклонилася раптом низенько і попросила прощення. Ми з дружиною остовпілі: – Та що ви, мамо, за що ж прощення? – Так Прощена ж Неділя, – сказала теща. – Всі у всіх повинні просити прощення. За вдіяне, сказане й за подумане. – Я подивився на дружину, вона на мене. Чи ми були б здатні так просто і так природно попросити прощення одне в одного? За вдіяне. За сказане. А головне – за подумане" (Ліна Костенко, "Записки українського самашедшого").

Утім, мовлення людей похилого віку досі цікавило лінгвістів здебільшого не через соціально зумовлені особливості мовної поведінки, а у зв'язку з віковими порушеннями, згасанням мовної здатності. М. Б. Вахтін, Є. В. Головко наголошують (2004), що дослідники, представники різних лінгвістичних шкіл, прагнуть передусім з'ясувати, як мовці похилого віку втрачають певні (і які саме) мовні здібності і навички, властиві їм замолоду (с. 82). Варто зауважити, що в україністиці досі немає спеціальної праці, присвяченої особливостям мовлення літніх людей, і заповнення цієї лакуни Г. П. Мацюк (2010) уважає одним з актуальних завдань сучасної української соціолінгвістики, пор.: "До цього часу все ще поодинокими є праці про мову сім'ї, мовлення людей різного віку, починаючи від дитини і аж до похилого віку, мовлення представників конкретних соціогруп, зокрема вчителів, лікарів, водіїв, продавців, працівників фірм, компаній тощо" (с. 15). Соціально детермінований вектор дослідження мови літніх людей в україністиці обстоювала Л. О. Ставицька, пояснюючи, чому в мовленні людей від 60 років спостерігається дуже незначний відсоток сленгового елементу. На думку дослідниці, відповідь на це запитання варто шукати передусім у зменшенні "пучка соціальних ролей": "У старшому віці люди здебільшого вже припиняють свою діяльність у тих чи інших соціяльних угрупованнях, які ґенерують вокабуляр сленгу. Певну роль відіграє також фактор "мовної втоми", в результаті чого виникає повернення до материнської мовної основи ("мовний регрес")" (Ставицька, 2005, с. 164).

"Неуважність" українських мовознавців до мовних практик літніх людей почасти підважує об'єктивність висновків про стан української мови, оскільки зумовлює брак об'єктивних даних про її функціонування в одній з найбільших соціальних груп: за висновками соціологів, Україна є однією з "найстаріших" країн світу, адже п'ята частина (20,3 %) дорослого населення країни належить до категорії людей "третього віку", тобто тих, вік яких становить 60 років і більше (за цим показником країна посідає 11 місце у світі) (Іваненко, 2013, с. 247).

Розмірковуючи про дихотомію "поколіннєві – вікові" відмінності в мові, лінгвісти орієнтуються на спостереження, втіленням яких є доволі стереотипізовані уявлення про те, що старше покоління реалізує попередній стан мови, а молодь продукує елементи її прийдешнього нормативного стану (Крючкова, 2016, с. 111). Уважають, що мова літніх людей більш консервативна, їм притаманний уповільнений темп мовлення, людям старшого віку властиво говорити спокійно й розважливо, вони використовують традиційні поведінкові тактики, здебільшого не притаманні молоді. Психолінгвісти наголошують на своєрідній манері літніх мовців промовляти голосні звуки, на додаткових шумах, що з'являються в їхньому мовленні. У сучасному світі саме старші люди частіше користуються діалектами, їхньому мовленню властива менша кількість неологізмів, натомість трапляються архаїзми та історизми. При цьому поколіннєві та вікові особливості мови нашаровуються одні на одних, набуваючи характеру облігаторних (Крючкова, 2016, с. 111).

Залежність оцінки якості мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів та потенційних заходів держави у сфері мовної політики в шкільній освіті від ціннісних настанов у представників різних поколінь вивчає О. М. Данилевська. Аналізуючи результати масового опитування, дослідниця констатує, що найбільше чують української мови в загальноосвітніх навчальних закладах ті респонденти, які вже в незалежній Україні або цілком отримували шкільну освіту, або завершували її (Данилевська, 2019, с. 117). Утім, за спостереженнями цієї ж авторки, у кількісному вимірі відмінності в сприйманні мовної ситуації в закладах освіти між віковими групами відрізняються значно менше, ніж у групах за регіонами чи за ознакою "місто – село" (с. 118). До розуміння складних механізмів "передавання" мови в спадок від старших поколінь до молодших у широкому контексті соціальних зв'язків дослідницю спонукали роздуми про зв'язок між мовою і мовними практиками старших поколінь і сучасної молоді в родинному спілкуванні. Попри істотне зростання престижу української мови в групах молоді порівняно з поколінням батьків, високою лишається відданість ідеалові двомовної освіти: відповідь "Українською і російською" на запитання "Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?" обрали 32,4 % респондентів. Відповідно українськомовної освіти бажають для дітей 51,4 % опитаних, а за освіту російською мовою висловилися 11,4 % (варіант "Важко відповісти" обрали 4,8 %).

У поколінні дітей порівняно з поколінням батьків та дідів частішими стали в родинному спілкуванні двомовні практики. Зокрема, за свідченням респондентів їхні дідусі / бабусі між собою зазвичай спілкуються / спілкувалися: здебільшого українською мовою – 52,3 %; здебільшого російською мовою – 24 %; українською і російською – 22 %. Відповіді про мову спілкування батьків розподілено так: здебільшого українською мовою – 49,4 %; здебільшого російською мовою – 28 %; українською і російською – 22 %.

Серед мовців, які визначили мовами свого повсякденного спілкування українську і російську, тих, які вказали мовою спілкування батьків обидві мови, виявилося 52,4 %; тих, які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються / спілкувалися здебільшого українською, є 30 %; тих, які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються / спілкувалися здебільшого російською, є 15,6 %; варіант "Важко відповісти" обрали 1,9 % респондентів.

Ті з мовців, які в повсякденному житті спілкуються здебільшого українською мовою і які обрали відповідь "Обидві мови" щодо спілкування батьків, становлять 8,5 %; тих,

які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються / спілкувалися здебільшого українською, є 90 %; тих, які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються /спілкувалися здебільшого російською, є 1,2 %; варіант "Важко відповісти" обрали 0,2 % учасників опитування.

Серед мовців, які в повсякденному житті спілкуються здебільшого російською мовою, тих, які вказали мовою спілкування батьків обидві мови, виявилося 18,5 %; тих, які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються / спілкувалися здебільшого українською, є 7 %; тих, які вказали, що між собою їхні батьки спілкуються / спілкувалися здебільшого російською, є 74 %; не змогли визначитися з відповіддю 0,5 % опитаних.

Ці результати свідчать про те, що двомовні практики в родинному спілкуванні в половині випадків є успадкованими від батьків. Проте поколінні відмінності зумовлені й ширшим соціальним контекстом, зокрема тим, якою мовою респонденти здобували середню освіту, чи служили вони в лавах радянської армії, яку освіту – технічну чи гуманітарну – здобували. У цитованій праці О. М. Данилевської крізь призму поколінневих відмінностей проаналізовано той факт, що найбільший відсоток тих, хто не погоджується з обов'язковістю викладання українською мовою в усіх державних закладах освіти, отримали в групі мовців віком 50 – 59 років, які навчалися в часи пізнього СРСР, коли кількість шкіл і класів із російською мовою викладання була найвищою і становила понад 50 % (с. 157).

Вплив родинної комунікації на мовну поведінку сучасних школярів О. М. Данилевська прагне проаналізувати крізь призму поколінневих відмінностей, зумовлених соціокультурними чинниками – передусім неоднаковою мовною політикою в різні історичні періоди. Результати цільового анкетування дали дослідниці підстави констатувати, що російськомовність частини київських підлітків є результатом дії деформаційних чинників на мовну ситуацію в Україні, адже третина з них у родинній комунікації, спілкуючись із бабусями та дідусями, а також іншими родичами, користується українською мовою, що свідчить про зміну мови (з української на російську) тільки в поколінні батьків. Цю саму тенденцію простежено і в інших містах, де дослідниця проводила опитування. Зокрема, у Білій Церкві 25 % опитаних підлітків із добре адаптованим комфортним типом мовної поведінки в школі (до групи школярів із цим типом мовної поведінки дослідниця уналежнює російськомовних респондентів, які почуваються комфортно і вільно в школі з українською мовою навчання), які для ситуацій неформальної комунікації обрали російську мову або обидві мови, зазначили в анкетах, що з бабусями та дідусями спілкуються українською. У Житомирі і Полтаві таких виявилося майже 10 % (Данилевська, 2019, с. 218).

Білінгвальні мовні практики в представників різних поколінь у родинній комунікації стали предметом дослідження і в праці Т. В. Кузнєцової "Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті" (1999). Дослідниця робить, зокрема, висновок, що "релевантним при виборі мови виявляється віковий фактор адресата. Більш високі показники використання української мови зафіксовані при спілкуванні з людьми старшого віку порівняно з іншими віковими категоріями" (с. 15).

Т. М. Бурда, досліджуючи мовну поведінку київської молоді в умовах українсько-російського білінгвізму, підтвердила методами математичної статистики залежність формування мовної поведінки індивіда від мови спілкування батьків, яка збігається з його рідною мовою (2002, с. 9).

І. І. Брага розглядає особливості використання мовцями різного віку мішаного мовного коду, відомого під назвою "суржик". На підставі аналізу записів усного мовлення сумчан, анкет та спостережень дослідниця робить висновок, що найчастіше вдаються до суржику в умовах ринку мовці середньої вікової групи – понад 45 % (проти 39 – 42 % серед мешканців Сум інших вікових категорій) (Брага, 2011, с. 121).

Вік мовців слугує параметральним критерієм у дослідженнях мови та мовної поведінки всередині поколінь. Так, А. П. Чучвара, досліджуючи особливості мови шкільної молоді, припускає, що вік мовців позначається на мотивації вибору прізвиськ школярами. Серед

респондентів дослідниця виокремлює учнів віком 14 (1996 р. н.), 15 (1995 р. н.), 16 (1994 р. н.) та 17 років (1993 р. н.). Вона висловлює припущення про те, що вік може впливати на вибір мотиваційної ознаки прізвискової назви, оскільки респонденти 10-11–14-15 років – це підлітки, а школярі 16-17 – 25 років – представники юнацького віку (2012, с. 59).

На неоднорідність мовної поведінки в поколінні школярів звертає увагу й О. М. Данилевська, аналізуючи на підставі результатів анкетування українських підлітків трансформації образу школи в їхній колективній мовній свідомості (2008). Дослідниця робить висновок, що підліткова мовотворчість виявляється в різні періоди підліткового віку неоднаково, що зумовлено індивідуальним психічним розвитком, у процесі якого школярі починають ставитися до світу як до об'єкта перетворення відповідно до програми власного життя (с. 102 –114). Водночас поколінневі особливості визначають те, що шкільну субмову варто розглядати крізь призму "підліткового бунту", який має соціальні передумови та виявляє типологічну подібність в усіх суспільствах, де є організоване шкільне навчання. Власне, бінарний поділ світу на чорне й біле, властивий підліткам, зумовлює переважання в їхньому соціолекті лексики негативної оцінки.

Залежність від віку мовної поведінки молоді простежує і І. М. Цар, досліджуючи українське повсякденне мовлення (2018). Вік мовців, зокрема, є важливою детермінатною ознакою щодо частотності і складу лайливої лексики в мовленні київської молоді. Дослідниця помічає, що істотно відрізняється залежно від віку лексичний склад молодіжного мовлення: молодші більш схильні використовувати жаргонізми, лайливі слова (с. 8). Але системний вплив віку на мовну поведінку молоді І. М. Цар розглядає у зв'язку з визначенням рідної мови, роблячи висновок, що показники рідної мови молодих киян та їхніх батьків, зокрема у випадку, коли для обох батьків рідною є російська чи обидві мови, "сильно контрастують": "Половина респондентів з таких сімей називає рідною українську мову, що певною мірою суперечить визначенню рідної мови як першої, материнської" (Цар, 2018, с. 11). Це свідчить про те, що "етно-національний чинник у визначенні сутності поняття "рідна мова" для київської молоді є домінантним критерієм" (Цар, 2018, с. 11). Аналіз мовної поведінки киян за віковим критерієм дає змогу І. М. Цар констатувати незначне збільшення серед молодших респондентів кількості тих, хто спілкується українською мовою. Це, на її думку, слугує підставою для припущення, що за умови продуманої мовної політики стане можливим розвернути вектор білінгвального розвитку мовної ситуації в столиці в бік поступового збільшення кількості українськомовних (Цар, 2018, с. 12).

Зв'язок мовних орієнтацій та цивілізаційного вибору українців належить до кола наукових інтересів Г. М. Залізняк та Л. Т. Масенко. Г. М. Залізняк, зокрема, на підставі аналізу особливостей мовної ситуації в країні наголошує на істотних відмінностях як мовної поведінки мовців, так і ставлення їх до проблем мови (2008). Особливо помітні відмінності спостерігаються за регіонами мешкання. Проте й віковий параметр відчутний. Власне, аналіз за критерієм віку застосовує Л. Т. Масенко, висвітлюючи результати масового опитування в межах проєкту "Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи", виконання якого фінансувала програмам INTAS. Дослідниця помічає відмінності між визначенням національності та національною самоідентифікацією. Якщо за одновимірним розподілом свою національність визначили як "українець / українка" 80,1 %, як "росіянин / росіянка" 16,6 %, то у відповідях на запитання "Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?" спостерігається незначне зростання тих, хто ідентифікує себе з росіянами, за рахунок зменшення української самоідентифікації: українцями себе усвідомлюють 77 % респондентів, а росіянами – 20,3 %. Водночас у групі наймолодших за віком респондентів (18 – 30 років) подібна розбіжність не спостерігається (80,8 % і 18,1 % відповідно), тоді як у групі опитаних, старших за 60 років, відповідне співвідношення становить 72,1 % до 24,9 % (Масенко, 2008, с. 102).

Порівняння результатів опитування серед респондентів різних вікових груп підтвердили висновки Л. Т. Масенко про те, що русифікація українців триває і за часів незалежності (2008).

Порівняльні дані щодо мови родинного спілкування найстаршого покоління – бабусь і дідусів респондентів, середнього – їхніх батьків і молодшого – дали таку узагальнену картину: якщо, за свідченнями 40,5 % респондентів їхні бабусі і дідусі спілкувалися між собою здебільшого українською мовою, то сьогодні віддають перевагу українській мові в родинному спілкуванні 38,2 %. Що ж до спілкування російською мовою, то зміцнення її потужності в родинах між поколіннями становить понад 8 %: серед бабусь і дідусів опитаних російською спілкувалися майже 32 %, а серед самих респондентів таких виявилося понад 40 %. Порівнявши результати, дослідниця робить такий висновок: "середньостатистичні дані засвідчують зменшення українськомовного родинного спілкування від старшого покоління до молодшого на 2,3 % і зростання російськомовного – на 9,3 %, причому певна частка респондентів перейшла від української до російської мови через етап двомовного спілкування в родині середнього покоління" (с. 107). Л. Т. Масенко простежує кореляцію і в регіональному зрізі. Найінтенсивніше процеси переходу з української до російської мови родинного спілкування відбувалися на Сході, де показники вживання російської мови у трьох поколіннях є такими: 50,7 %, 61,4 % і 73,5 % (відповідне звуження вживання української мови засвідчують такі показники: 16,2 %, 11,5 % і 7,1 %).

Подібні тенденції також характерні і для півдня України: переважно російською мовою в старшому поколінні спілкувалося 56,1 %, у середньому – 58 %, у молодшому – майже 65 %.

Зростання демографічної потужності російської мови результати опитування засвідчують також для Півночі. Л. Т. Масенко наводить відповідні показники, а саме: 20,2 %, 19,3 % і майже 30 %.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження вікових і поколінневих особливостей функціонування мови в умовах антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства проєктується на різні аспекти мовної особистості, як-от: особливості власне мови і мовлення, мовну поведінку, що виявляється, зокрема, і в ставленні до мови, суб'єктивній оцінці мовних фактів. Вивчення особливостей ставлення до мови / мов представниками різних поколінь, виявлення закономірностей, що ці відмінності зумовлюють, відкриває перспективу прогнозування вектора розвитку мовних ситуацій, випрацювання дієвих механізмів їхнього моделювання.

ЛІТЕРАТУРА

Беликов, В. И., Крысин, Л. П. (2001). *Социолингвистика.* Москва.

Бойко, В. А. (2014). Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації. *Грані,* 12 (116), 158-161. Узято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_29

Брага, І. (2011). Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку. *Мова і суспільство, 2,* 119-126.

Бурда, Т. М. (2002). *Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.

Вахтин, Н. Б., Головко, Е. В. (2004). *Социолингвистика и социология языка.* Санкт-Петербург.

Вишняк, О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Гарбар, И. Л. (2009). Межпоколенная специфика языкового сознания русских. *Психолингвистика в XXI веке: результаты, проблемы, перспективы. XVI международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Тезисы докладов*. Москва.

Данилевська, О. М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси: монографія.* Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".

Данилевська, О. (2008). Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження. *Українська мова*, *4,* 102-114.

Залізняк, Г. (2008). Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації,* 132-166. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія".

Злобіна, О. (2013). Динаміка усвідомлення суспільних перетворень у масовій свідомості. *Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг,* 268-275. Київ: Інститут соціології НАН України.

Іваненко, О. (2013). Українці "третього віку": як вплинула пенсійна реформа на життя. *Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг,* 246-254. Київ: Інститут соціології НАН України.

Крючкова, Т. Б. (2016). Возрастная вариативность языка. *Язык и общество. Энциклопедия,* 111-113. Москва.

Кузнєцова,Т. В. (1999). *Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.

Мартос, С. А. (2006). Структура молодіжного сленгу під кутом зору мови міста. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія : Лінгвістика*, 3, 170-174.

Масенко, Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації.* (с. 96-131). Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".

Мацюк, Г. (2010). Сучасна соціолінгвістика: тенденції в розвитку теорії і завдання. *Мова і суспільство*, *1,* 5-20.

Моісеєнко, О. Ю. (1999). *Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови).* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.

Оксамитна, С., Стукало, С. (2013). Суб'єктивна соціальна мобільність у порівняльній перспективі. *Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*, 198-206. Київ: Інститут соціології НАН України.

Онищенко, А. С. (2014). Покоління як соціологічна категорія. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу* "*Києво-Могилянська академія*"*]. Сер.: Соціологія, 234, 222,* 60-63. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_234_222_14

Ставицька, Л. (2002). Сучасний український інтержаргон: проблеми й аспекти вивчення. *Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конг. україністів*,. 213-216. Київ.

Ставицька, Л. (2005). *Арго, жаргон, сленг: Соціяльна диференціяція української мови.* Київ: Критика.

Тарасов, Е. Ф. (1974). Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации. *Основы теории речевой деятельности*. Москва.

Цар, І. М. (2018). *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.

Чучвара, А. (2012). Кореляція *мова – вік*: нові аспекти опису на матеріалі неофіційного іменника школяра. *Мова і суспільство*, *3,* 59-67.

Шумарова, Н. П., Мовжалей, Т. К. (1995). *Социолингвистика: теория, история, методы. Методическое пособие.* Київ.

REFERENCES

Belykov, V. Y., Krysyn, L. P. (2001). Sotsyolynhvystyka: Uchebnyk dlia vuzov. Moskva.

Bojko, V. A. (2014). Fenomen pokolinnia: osoblyvosti sotsiolohichnoi kontseptualizatsii. Hrani, 12 (116), 158-161. Vziato z http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_29

Braha, I. (2011). Ukrains'ko-rosijs'kyj surzhyk v sotsiokomunikatyvnij sytuatsii rynku. Mova i suspil'stvo, vypusk 2, 119-126.

Burda, T. M. (2002). Movna povedinka osobystosti v umovakh ukrains'ko-rosijs'koho bilinhvizmu (molodizhne seredovysche m. Kyieva). (Avtoref. dys. kand. filol. nauk). Kyiv.

Vakhtyn, N. B., Holovko, E. V. (2004). Sotsyolynhvystyka y sotsyolohyia iazyka. Sankt-Peterburh.

Vyshniak, O. (2009). Movna sytuatsiia ta status mov v Ukraini: dynamika, problemy, perspektyvy (sotsiolohichnyj analiz). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy.

Harbar, Y. L. (2009). Mezhpokolennaia spetsyfyka iazykovoho soznanyia russkykh. Psykholynhvystyka v XXI veke: rezul'taty, problemy, perspektyvy. XVI mezhdunarodnyj sympozyum po psykholynhvystyke y teoryy kommunykatsyy. Tezysy dokladov. (s. 201). Moskva.

Danylevs'ka, O. M. (2019). Ukrains'ka mova v ukrains'kij shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolinhvistychni narysy: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychyj dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia".

Danylevs'ka, O. (2008). Shkil'ni realii u svidomosti ukrains'kykh pidlitkiv (za rezul'tatamy sotsiolinhvistychnoho doslidzhennia. Ukrains'ka mova, 4, 102-114.

Zalizniak, H. (2008). Movni oriientatsii ta tsyvilizatsijnyj vybir ukraintsiv. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: Analiz i rekomendatsii. (s. 132-166). Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia".

Zlobina, O. (2013). Dynamika usvidomlennia suspil'nykh peretvoren' u masovij svidomosti. Ukrains'ke suspil'stvo 1992 – 2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichnyj monitorynh. (s. 268-275). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy.

Ivanenko, O. (2013). Ukraintsi "tret'oho viku": iak vplynula pensijna reforma na zhyttia. Ukrains'ke suspil'stvo 1992 – 2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichnyj monitorynh. (s. 246-254). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy.

Kriuchkova,T. B. (2016). Vozrastnaia varyatyvnost' iazyka. Yazyk y obschestvo. Entsyklopedyia. (s. 111-113). Moskva.

Kuznietsova,T. V. (1999). Mova bilinhval'noi sim'i u funktsional'nomu aspekti. (Avtoref. dys. kand. filol. nauk). Kyiv.

Martos, S. A. (2006). Struktura molodizhnoho slenhu pid kutom zoru movy mista. Naukovyj visnyk Khersons'koho derzh. un-tu. Seriia : Linhvistyka : zb. nauk. prats', vypusk 3, 170-174.

Masenko, L. (2008). Movna sytuatsiia Ukrainy: sotsiolinhvistychnyj analiz. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: Analiz i rekomendatsii. Kyiv: Vydavnychyj dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 96-131.

Matsiuk, H. (2010). Suchasna sotsiolinhvistyka: tendentsii v rozvytku teorii i zavdannia. Mova i suspil'stvo, vypusk 1, 5-20.

Moiseienko, O. Yu. (1999). Dyskursno-prahmatychni osoblyvosti dytiachoho movlennia (na materiali suchasnoi anhlijs'koi movy). (Avtoref. dys. kand. filol. nauk). Kyiv.

Oksamytna, S., Stukalo, S. (2013). Sub'iektyvna sotsial'na mobil'nist' u porivnial'nij perspektyvi. Ukrains'ke suspil'stvo 1992 – 2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichnyj monitorynh. (s. 198-206). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy.

Onyschenko, A. S. (2014). Pokolinnia iak sotsiolohichna katehoriia. Naukovi pratsi [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylians'ka akademiia"]. Ser.: Sotsiolohiia. T. 234, vypusk 222, 60-63. Vziato z http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_234_222_14

Stavyts'ka, L. (2002). Suchasnyj ukrains'kyj interzharhon: problemy j aspekty vyvchennnia. Movoznavstvo: Dop. ta povidoml. IV Mizhnar. konh. ukrainistiv. (s. 213-216). Kyiv.

Stavyts'ka, L. (2005). Argo, zhargon, slenh: Sotsiial'na dyferentsiiatsiia ukrains'koi movy. Kyiv: Krytyka.

Tarasov, E. F. (1974). Sotsyolynhvystycheskye problemy teoryy rechevoj kommunykatsyy. Osnovy teoryy rechevoj deiatel'nosty. Moskva.

Tsar, I. M. (2018). Ukrains'ke povsiakdenne movlennia v mis'komu molodizhnomu seredovyschi: struktura i funktsionuvannia. (Avtoref. dys. kand. filol. nauk). Kyiv.

Chuchvara, A. (2012). Koreliatsiia mova – vik: novi aspekty opysu na materiali neofitsijnoho imennyka shkoliara. Mova i suspil'stvo, vypusk 3, 59-67.

Shumarova, N. P., Movzhalej, T. K. (1995). Sotsyolynhvystyka: teoriia, ystoryia, metody: Metodycheskoe posobye. Kyiv.

Дата надходження до редакції 17.09.2019 р.
Ухвалено до друку 21.11.2019 р.